

УДК 811.161.2'42.09

НАРОДНА МОВА У ТВОРАХ М. КОЦЮБИНСЬКОГО**Котяш О. І.**

У статті досліджено й проаналізовано народну мову малої прози М. Коцюбинського з 1884 до 1900 року. Досліджено значення та функції діалектизмів у складі авторської мови та мови персонажів. Відстежено індивідуально-авторську специфіку використання народної мови М. Коцюбинським у художніх творах малої прози; розкрито зміни та типи діалектизмів, їх стилістичні функції у мові творів М. Коцюбинського на фонетичному, лексичному, морфологічному й фразеологічному рівнях.

Ключові слова: народна мова, діалектизми, лексеми, фразеологізми, народно-розмовна лексика, номінативна функція, етнографізм.

В статье исследованы и проанализированы народный язык малой прозы М. Коцюбинского с 1884 по 1900 годы. Исследовано значение и функции диалектизмов в составе авторской речи и речи персонажей. Отслежена индивидуально-авторская специфика использования народной речи М. Коцюбинского в художественных произведениях малой прозы; раскрыты изменения и типы диалектизмов, их стилистические функции в языке произведений М. Коцюбинского на фонетическом, лексическом, морфологическом и фразеологическом уровнях.

Ключевые слова: народный язык, диалектизмы, лексемы, фразеологизмы, народно-разговорная лексика, номинативная функция, этнографизм.

This article explores and analyzes the folk language short fiction Kotsyubynsky from 1884 to 1900 years. Studied dialect meaning and function as part of the author's language and language characters. Tracked individual author's use of the specific national language Kotsyubynsky in short fiction works of art; reveals changes and types dialect, their stylistic features of language works M. Kotsyubynsky on phonetic, morphological and phraseology levels.

Key words: national language, dialect, lexics, phraseological units, national spoken language, nominative function ethnographism.

"Народна мова одиниць, а то й осель часто маловарта для мови літературної; але народна мова в її цілості – це джерело найліпших родючих соків літературної мови", – свого часу писав І. Огієнко у своїй праці, в якій чітко розмежує народну і літературну мови. У своїх творах письменники послуговуються як літературною, так і народною мовою. Народна мова – це ширше поняття за діалектизми. Чимало польських та російських мовознавців пишуть про тісний зв'язок народної мови та діалектів. Існує кілька поглядів на це питання. Одні російські вчені вважають народну мову різновидом діалекту (Л. І. Баранникова), діалектом у його художній функції (Й. О. Оссовецький), літературною мовою діалекту (П. Г. Богатирьов), інші – наддіалектним утворенням.

Такої ж думки дотримуються польські дослідники Є. Бартмінський, Є. Серотюк. Зокрема Єжи Бартмінський у ґрунтовній монографії "O języku folkloru" (1973 р.) назвав мову народної поезії "художнім діалектом, який на рівні фонетики, морфології, лексики, синтаксису виявляє поетичні властивості" [1, с. 87–125].

Діалектизми – це слово або інший елемент у літературній мові, взятий з діалекту. Діалектизми як засіб спілкування є невід'ємною частиною народної мови і пройшли багатолітнє випробування, віддзеркалюють процес адаптації літературною мовою регіональних варіантів літературної мови.

Діалектизми як невичерпне джерело розвитку літературної мови уже кілька десятиліть поспіль під пильним оком науковців. Процеси розвитку діалектизмів досліджували Ф. Жилко, С. Бевзенко, Б. Кобилянський, І. Матвіяс, В. Кононенко та інші науковці. Мовні особливості творів М. Коцюбинського привертати увагу багатьох

дослідників. У літературознавчому аспекті про письменника писали В. М. Борщевський, М. С. Грицюта, Н. Л. Калениченко, П. Й. Колесник, М. О. Костенко, І. М. Коцюбинська, Ю. Б. Кузнецов, Й. Я. Куп'янський, П. І. Орлик, М. М. Потупейко, В. В. Фашенко, Є. Федоренко та ін. Також досліджували творчість письменника вчені з боку лінгвістики, їхні праці були спрямовані на комплексне дослідження прози М. Коцюбинського.

Так, Ф. Жилко в статті "Проблема діалектизмів в українській літературній мові доби імперіалізму (кінець XIX і початок XX ст.)" писав, що діалектизми в повісті так "лексично й синтаксично обрамлені", що "самим контекстом здебільшого розкриваються". І. К. Білодід у праці "Курс історії української літературної мови" зазначає, що М. Коцюбинський до мови повісті "Тіні забутих предків" ставився із пристрасною відповідальністю. Вчений звертає увагу на те, що письменник знав і любив українську народнописенну творчість. Народнопоетичні фразеологізми, приповідки, пісенні рядки, пісня в цілому часто вплітаються в мовну тканину твору, пісенні мелодії звучать у чудових описах лісу, полонин. Але ці дослідження були зроблені в повісті "Тіні забутих предків". Дуже рідко потрапляємо на дослідження уживання народної мови та діалектизмів малої прози письменника, тому на часі дослідити уживання народної мови в малій прозі М. Коцюбинського, що зумовлює нашу мету.

Предметом нашого дослідження є народна мова, її значення та стилістичні функції в малій прозі М. Коцюбинського періоду 1884–1900 років.

Наше завдання:

- простежити індивідуально-авторську специфіку використання народної мови митцем у художніх творах малої прози;
- розкрити зміни та типи діалектизмів, їх стилістичні функції у мові творів М. Коцюбинського.

Творчість М. Коцюбинського поділяється на три періоди. З 1884 до 1900 року митець утверджується на позиціях критичного реалізму, він у пошуках власної манери письма. Оповідання, написані за цей час, відрізняються від наступних, створених після 1903 року, ідейно-тематичним, жанровим і стильовим відношенням. Ранні твори письменника, на думку В. І. Масальського, за манерою письма, мовним стилем дуже близькі до зразків реалістичної прози І. С. Нечуя-Левицького, ще більше – Панаса Мирного [5, с. 8]. У ранніх творах менше психологізму, натомість більше народності. Це твори про сільське життя, народну мову, культуру, в яких відображено селянську нужду й горе, засудження існуючого ладу. Перебуваючи на державній службі в Криму й Молдові, М. Коцюбинський виходить за межі локальних проблем і створює цикл молдавсько-кримських творів, у яких майстерно зображує життя й побут цих народів, їхню культуру, звичаї.

Діалектизми у мові творів художньої літератури виконують комунікативну, етнографічну й експресивно-виражальну функції. На різних мовних рівнях можна виявити міру вияву цих функцій у літературі того чи іншого періоду, у творчій спадщині окремого письменника. У нашій праці ми спробуємо дати аналіз використання М. Коцюбинським народної мови в малій прозі першого й другого періодів творчості митця, адже вживання народної мови у творах – це один із чинників, що вирізняє письменника з-поміж інших, надає йому індивідуальних рис; також "експресивно-виражальна функція діалектизмів використовується переважно з метою типізації та індивідуалізації мови персонажів, щоб якнайглибше охарактеризувати реальну дійсність, відображену в художньому творі" [3, с. 15–16]. М. Коцюбинський уживає не просто діалектизми у своїх творах, а й надає їм розмовно-побутового характеру, надаючи персонажам виразності й індивідуальності.

"Як будь-яке слово в естетичній функції і як іншосистемне слово; діалектизм являє собою ніби стилістичний омонім чи стилістичний синонім відповідного слова літературної мови. У складі художнього твору діалектна лексика набуває естетичного навантаження і стає матеріалом образу, в самому ж творі, звідки запозичається діалектне слово, воно є стилістично нейтральним" [7, с. 37].

М. Коцюбинський неодноразово вживає стилізаційний засіб задля протиставлення діалектного, регіонального, просторічного літературному, нормативному. Цей прийом використано у нарисі "Нюрнбернське яйце", адже йдеться про винайдення годинникового механізму, що зумовлює вживання автором професійної лексики. Але ця лексика не термінологічна, а має діалектне забарвлення: *дзур'арі вежові*,

вагадло, шруби, колісцятка. Також ужито автором цілком народну лексику *хтїв, невиводно, по цілим дням*, щоб надати стилізаційного забарвлення твору в цілому. Адже за мовою персонажа вгадується його рід занять, освіта, захоплення.

Особливої якості набувають діалектизми в авторській мові. "Включення діалектизму в авторську мову знаменує собою певний ступінь наближення його до нормативної лексичної межі літературної мови, а також слугує певною, хай навіть мінімальною, гарантією включення його в літературну мову. Вживаючи діалектизм в авторській мові, письменник тим самим зрівнює його з літературною лексикою, вводить його в лексичну норму даного твору нарівні з лексикою літературної мови" [6, с. 363–364]. Виразно проявилось вживання народної мови автором у казці "Хо" цілого ряду усічених дієслів: *слуха, пригина, порина, витріща*. Неодноразово вжито слова *се, сей, ся*. Ці слова носять архаїчний відтінок, тому вони якнайкраще підходять для вживання в своєму мовленні дідусем Хо, адже він має поважний вік. Кілька разів письменник ужив слово *ламле*, а не *ламає*. Очевидно, це має давню історію. Переважна більшість зафіксованих у грамотах XIV–XV століття дієслова, у яких виступає суфікс *-у (а), -є (а)*, часто вживані: *писати, брати, казати, звати* і похідні від них на *са*: *пишеть, пише(м), писалъ*. Слово *ламле* в теперішньому часі множини має форму *ламлять*, отже *ламле* утворено від множинної форми. Таку форму вживав не лише М. Коцюбинський, вона була поширена в народній мові, цей вислів зафіксовано в народних прислів'ях: "Антон, твоя кобила тоне!" – "Ні, Павло, вона плавле!"; також вирази *діткнутий* електрикою, *деревить* тіло, *заслаб*. М. Коцюбинський цими виразами підкреслює народність мови в казці, розкриває внутрішній світ персонажів, їхню освіту й загальну культуру. У казці "Хо" М. Коцюбинський спробував віднайти зв'язок між двома світами: духовним та земним, використовуючи різні художні засоби. На перший план вийшли образи протистояння добра і зла, життя і смерті, прекрасного і потворного. Художньому втіленню цих тем сприяло й використання народної мови у творі.

У мові персонажів казки "Хо" зафіксовано не лише одиничні лексеми, а й фразеологізми, які здатні набагато яскравіше і влучніше розкрити характер персонажа. Фразеологізми як ніякий інший засіб досить вдало розкривають внутрішній світ персонажа, надають неповторності образу. Здебільшого фразеологізми не лише називають предмети, дії, явища, а й одночасно оцінюють їх, виражають ставлення до них, експресивно характеризують. Естетична роль фразеологічних одиниць у художній літературі, вважає І. Б. Голуб, зумовлена їх природною образністю й емотивністю, а також умінням автора відібрати потрібний матеріал і ввести його в текст, підпорядкувати авторському задумові [2, с. 203].

Зазначимо, що фразеологічна одиниця, виступаючи як компонент будь-якого тексту, тісно пов'язана з контекстом твору. Саме в контексті та живому мовленні виявляє вона повною мірою свій зміст. Аналізуючи фразеологічні одиниці в контексті творів М. Коцюбинського, бачимо, як автор розкриває глибини її семантики, оскільки фразеологізм здебільшого вступає у складні смислові стосунки з певним контекстом і залежить від нього. Такі фразеологізми наявні в казці: "*Падку мій, смутку мій!*", *зрешений циганським потом, заллятися кармазином, нагодує дрижаками*, які мають народну основу. Фразеологічні звороти автор уживає не лише в казці "Хо", а також в інших творах, наведемо наприклад кілька: *серце її обливалося кров'ю* ("Ялинка"), *хоч за пояс та на горище, хоч виколупай з пальця, голод зазирає їм у вічі, з цікавістю розглядались у свого лихові* ("П'ятизлотник"); *"дурні думки" ... починають мучити його, заколючувати спокій; оден розкошує, другий сльози ковтає* ("Ціпов'яз"); *пек тобі, маро; шукай вітра в полі; покладуть у яму* ("Дорогою ціною").

Оповідання "Ціпов'яз" пересипано певною кількістю народно-розмовної лексики з емоційно-експресивним забарвленням. У цьому творі автор велику увагу приділив психології персонажів, протиставляє характери бідності й багатіїв, усі події відбуваються в селі, звідси й відповідна мова персонажів, автор наголошує на внутрішньому світі героїв, на неосвіченості, темноті. Виразного стилізаційного прийому надає емоційно-експресивна лексика персонажів. Роман хоч і письменний, проте характером і внутрішнім світом далекий до свого брата Семена, котрий хоч не грамотний, але мав добре серце і людяність. Зневажливого характеру набувають вирази *мудьо солоний, нерозчовпа* в розмові братів, фразеологізм *підвів вирлоокі баньки на стелю*. Такі ж самі мотиви звучать і в оповіданні "П'ятизлотник". Вирази *шнур під*

озимину, шнур під ярину, на сам слід свідчать про народність виразів, про те, що події розгортаються в селі, персонажі селяни-хлібороби. Їм сутужно прийшлося без хліба. Драматизм ситуації підсилює фразеологізм *хоч виколупай з пальця, а дай...*

Базова номінативна функція поєднана з етнографічною функцією діалектизмів у творах "Тіні забутих предків", "Пе коптьор", "Під мінаретами". Ми свідомо упускаємо аналіз уживання автором народної мови в повісті "Тіні забутих предків", оскільки мову цього твору вже неодноразово досліджено, а детальніше зупинимось на тому, яку функцію та стилістичне забарвлення відіграє народна мова в творах "Пе коптьор", "Під мінаретами".

У 90-х роках ХІХ століття автор виробив власну манеру письма, знаходить свої форми і художні засоби для зображення нових життєвих явищ. Письменник торкається соціальних, морально-етичних і філософських проблем. В оповіданні "Пе коптьор" реалістично змальовано народне життя, звучить гумористична нота у стосунках молодих людей. У самій назві твору вже криється загадка, про яку читач довідається лише по прочитанні оповідання. Сам по собі вираз *на піч (пе коптьор)* нічого не каже, його значення розкривається в кінці твору, коли вирішується доля дівчини. Оскільки події твору "Пе коптьор" і "Під мінаретами" відбуваються у молдавському й татарському поселеннях, то і персонажі, все оточення просякнуто національним колоритом. Етнографізм твору у всьому: назвах одягу: *галанці, манта*; стравах: *колак, мамалига*; побутових речач: *фонтина, куфа, джок, каса, коптьор, біне*; мові автора і в діалогах. Оповідання "Пе коптьор" пройнято гумористичним настроєм, про це каже вираз *смалив до неї халявки*; розмова Йона й Гашіци: *губенята даси?* Автору вдалося передати етнографізм твору в основному в діалогах, вставками реплік молдавською мовою: *Нунте ші Буковіна; Ла богат мержі ші драку ну колак, да ла сарак ніш бой ту траг.*

В оповіданні "Під мінаретами" йдеться про національно-культурний визвольний рух кримсько-татарського народу. І хоч це оповідання написано 1904 року, належить до творів третього періоду творчості, все ж ми не можемо залишити його поза увагою. В ньому зображено два протилежні табори: мулли, дервіші, які стоять на боці релігії і патріархальних звичаїв, і гурток молоді – Рустем та його друзі, що завзято борються проти національної обмеженості. У них підкреслюється потяг до освіти, європейської культури. Оповідання "Під мінаретами" ніби продовжувало розпочату в творі "У грішний світ" тему визволення людини. Коцюбинський, змальовуючи засилля ісламу в духовному житті татар, підводив читача до думки про шкідливість для людини забобонів і передсудів, у якій би формі вони не підносилися. Яскравого етнографічного колориту у творі додають розмаїття назв головних уборів: *фез, чалма, тахе, тюрбан*, а лексикони *шуткував, базграніна (невміла писанина), кривульки* у мові персонажів відіграють стилістичну й експресивну роль, їх треба розуміти у контексті самого твору. *Базграніна і кривульки* – це не зовсім вправно виведені букви Мір'єм, котра вчиться писати наперекір забороні батька. Самі по собі ці слова виражають негативне ставлення, але в даній ситуації читач прихильно ставиться до того, як старанно дівчина вчиться писати, тягнеться до науки.

За сучасними орфографічними нормами постфікс *ся* пишеться разом із дієсловом. М. Коцюбинський пише цей постфікс окремо від дієслова і завжди у постпозиції: "Покохалися ми – побрати б *ся*, одружити б *ся*, та ба!" [4, с. 147]; "Хотіло б *ся* пожити ще, надивитися на божу красу" [4, с. 184]; "Бодай би *ся* стік один з другим" [4, с. 253]. Але цей постфікс письменник пише окремо лише у тому випадку, якщо між ним і дієсловом стоїть частка *б, би*.

У непрямих відмінках займенників третьої особи після прийменників з'являється приставний звук [н]. Письменник уживає цей займенник без [н]: "І уявилась Хариті вижата нива, а на *їй* стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті" [4, с. 35]; "Оден з *їх*, одягнений в широкі сині шаровари на молдаванський капаран, мав не більш, як двадцять п'ять літ" [4, с. 144]. У числівнику *оден* порушено фонетичну норму і вжито це слово на народний манер. Цей числівник зустрічається в різних оповіданнях кілька разів. Також автор уживає усічені форми службових частин *но, йно*: "... над тими щоглами, незліченними, що *но* мріють вершечками в імлістій блакиті" [4, с. 144]; "... то на далекі обриси степу, що *йно* мріє крізь синю імлу" [4, с. 182].

В оповіданні "Помстився" М. Коцюбинський показав картину з життя молдаванських заробітчанин, бурлак. Життя персонажів не склалося через нещасне кохання.

За допомогою народних виразів, які автор ужив, твору надано колоритного етнографізму, розкриваються характери персонажів та їх індивідуальні риси. Номінативну функцію виконують іменники на позначення людей за родом занять: *мокан, матула, матульняк*, елементів одягу: *капаран, качула*. Дієслово *дякувати* автор ужив у майбутньому часі з префіксом *з*, що не властиво сучасним правописним нормам: "Приїзди, Свириде, в гості: прийму тебе у власній господі так, що й не *здякуєшся!*.." [4, с. 146].

Оповідання "Посол від чорного царя" та "Відьма" крізь призму століття носять жартівливий характер. Ніколи не бачивши фотоапарат, люди його порівнюють із темною потойбічною силою, а тих, у кого він є, називають послом від чорного царя; в оповіданні "Відьма" люди навіть серед односельців виявили відьму, як їм здалося. Розкрити затурканість і темноту сільських людей автору вдалося, використавши народний вираз *бодай би ся стік один з другим* та лексикони *звонпив (впав духом, знітився), спіпаки (очі), стригойка, скопала (смикала), варувалися (не рішались, соромилися)*.

Отже, народна мова у творах Михайла Коцюбинського представлена фонетично, лексично, фразеологічно й морфологічно. Найчастіше автор уживає народні лексичні одиниці, і це природно адже лексика виконує різні функції, а саме: номінативну, емоційну, емоційно-оцінну – експресивну, жартівливу. Саме це ми й спостерігаємо у малій прозі М. Коцюбинського, але не у всіх оповіданнях. Це зумовлено насамперед тематикою творів, також автор тонко відчував, де доцільно вжити те чи інше народне слово або вираз.

Література

1. Bartminski J. O języku folkloru / J. Bartminski. – Warszawa–Krakow–Gdansk : Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1973. – 286 S.
2. Дяченко С. "Тіні забутих предків" М. Коцюбинського – дума про добро і зло, любов і ненависть : урок-диспут / С. Дяченко // Українська література в загальноосвітній школі. – 2003. – № 4. – С. 16–20.
3. Жилко Ф. Т. Проблема діалектизмів в українській літературній мові доби імперіалізму (кінець XIX і початок XX століття) / Ф. Т. Жилко // Наукові записки Київського державного педінституту. – Т. VII. – Філологічна серія, № 2. – К., 1948. – С. 15–23.
4. Коцюбинський М. М. Твори : в 2 т. / М. М. Коцюбинський ; упоряд. і приміт. М. С. Грицюти ; вступ. ст. Н. Л. Калениченко. – К. : Наук. думка, 1988.
Т. 1: Повісті та оповідання (1884–1906) / ред. тому М. Т. Яценко. – 584 с. : портр.
5. Масальський В. І. Мова і стиль творів М. Коцюбинського / В. І. Масальський. – К., 1951. – 48 с.
6. Оссоветацкий И. А. Диалектная лексика в произведениях советской художественной литературы 50–60-х годов / И. А. Оссоветацкий // Вопросы языка современной русской литературы. – М. : Наука, 1971. – С. 301–385.
7. Українська діалектна лексика : зб. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1987. – 268 с.